

Şamanizm'den Günümüze Kalanlar

Remnants of Shamanism to Present Day

Celal ASLAN

Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü
Gaziantep, Türkiye

Gaziantep University, Faculty of Art and
Science, Department of History Gaziantep,
Türkiye
celalaslan46@gmail.com
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Ayşe Aybüke YÜCEL

Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
Gaziantep, Türkiye

Gaziantep University, Faculty of Art and
Science, Department of History Gaziantep,
Türkiye
yucelaysea@gmail.com

Geliş Tarihi/Received 28.04.2024
Kabul Tarihi/Accepted 03.02.2025
Yayın Tarihi/ Publication Date 25.03.2025

Cite this article as: Aslan, C. & Yücel, A. A. (2025). Remnants of Shamanism to Present Day, *Current Perspectives in Social Sciences*, 29(1), 29-36.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Eski Türklerin kötü ruhlardan arınmak, hastalıklardan şifalanmak ve gelecekte haber almak için başvurdukları kişiler şamanlar olmuşlardır. Şamanizm de şaman kelimesinden türetilmiştir. Şamanlık mevcut dini inanışın bir sistem dâhilinde ve teknik biçimde uygulanması olarak tanımlanmaktadır. Şamanizm inanç sisteminde yaşanan birçok uygulamanın bugün hem İslam dininde karşılığı olan noktaları hem de Anadolu topraklarında kültürel şekilde devam eden ritüel ve inançları varlığını korumaktadır. İslamiyet'in kabulünden sonra Türkler Şaman geleneklerini hayatlarından çıkaramamışlardır. Küçük büyük birçok ritüel ve inanç İslam dini içinde de varlığını korumuştur. Özellikle Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinde büyük bir öneme haiz bulunan Türk tasavvufunda Şamanizm izleri oldukça fazla örneklerle tespit edilmiştir. Lakin bu izler İslam dinine uydurularak Türk-İslam senteziyle oluşturulmuştur. Bu etkilerden bazıları İslam dini ile bağdaşan inançlarken bir kısmı ise kültürel olarak aktarılan batıl sayılarak toplumun bir kısmı tarafından reddedilen şeylerdir. Hazırlanan bu makalede öncelikle Şamanizm inanç sistemi ve şamanların icra ettikleri ritüellerden söz edilmiştir. Ardından İslamiyet'in kabulünden sonra Türk topluluklarında karşımıza çıkan tasavvufi dini sistemlerle Alevilik içerisinde yer alan Şamanizm kaynaklı uygulamaların benzerliklerine bakılmış ve sosyal hayatta müşahade edilen Şaman kökenli inanışların günümüze yansımalarından bahsedilmiştir. Gelenek olarak varlığı sürdürülenlerin bugün ne amaçla yapıldığı ve bağlamından kopup kopmadıklarına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şamanizm, Şaman, Mevlevilik, Alevilik, Ritüel.

Abstract

The individuals whom the ancient Turks turned to for purification from evil spirits, healing from illnesses, and receiving insights about the future were shamans. The term "Shamanism" is derived from the word "shaman." Shamanism is defined as the systematic and technical practice of the prevailing religious beliefs. Many practices observed in the belief system of Shamanism today have counterparts in Islam and continue to exist as cultural rituals and beliefs in the Anatolian region. After the acceptance of Islam, the Turks could not entirely eliminate Shamanic traditions from their lives. Numerous rituals and beliefs, both minor and significant, have continued to exist within the framework of Islam. In particular, traces of Shamanism have been identified with numerous examples in Turkish mysticism, which played a significant role in the Turks' adoption of Islam. However, these traces have been adapted to align with Islam, forming a Turkish-Islamic synthesis. Some of these influences are compatible with Islamic beliefs, while others, deemed superstitious and culturally transmitted, have been rejected by certain segments of society. In this article, the belief system of Shamanism and the rituals performed by shamans are first discussed. Following this, the similarities between Sufi religious systems that emerged among Turkish communities after the acceptance of Islam and the Shamanic practices within Alevism are examined. The reflections of Shamanic beliefs observed in social life today are also addressed. Additionally, the purposes for which these traditions are maintained today and whether they have been disconnected from their original context are explored.

Keywords: Shamanism, Shaman, Mevlevism, Alevism, Ritual.

Giriş

Şamanizm kelimesi, Kuzey Asya halkları arasında sihirbaz, büyücü anlamlarına gelen şaman kelimesinden türemiştir. Bu kelime batılı etnograflar tarafından “rahip, büyücü, hekim ve ruh avcısı” olarak tanımlanmıştır (Güngör, 2010, s.325). Son zamanlarda yapılan araştırmalar Şamanizm’in doğuşunu paleolitik ya da neolitik çağın başlangıcı olarak kabul etmektedir (İzgi, 2011, s. 31). Söz konusu dönemlerde insanların doğadaki her şeyin bir ruhu olduğuna inandıkları düşünülmektedir. Bundan hareketle Şamanizmin avladıkları her hayvan için doğanın kendilerine kızmaması adına ruhlar âlemi ve av hayvanlarıyla iletişime geçecek kutsal bir kişiye ihtiyaç duyulduğundan dolayı ortaya çıkan bir inanç sistemi olduğu bilinmektedir (Çoruhlu, 2002, s. 61). Türk mitolojisine göre ise insanlar huzur içinde yaşarlarken bir gün kötü ruhlar onların arasında hastalık ve ölüm yaymaya başlamıştı. Bunun üzerine ilahi güçler insanlara yardım etsin diye kartal suretinde bir şaman gönderdi. Fakat insanların kartala güvenmemesiyle kartal ilahi güçlerin yanına gidip ya ona konuşma yetisi verilmesini ya da insan suretinde göndermesini diledi. İlahi güçler şamanı bu kez insan suretinde gönderdi. Yeryüzüne indiğinde bir ağaç altında uyuyakalmış bir kadın gördü onunla evlendi ve ondan doğan çocuk ilk şaman oldu (Türklerde Şaman- Kökler [Belgesel], TRT2, Youtube). Eski Türklerde ilk Şaman manasına gelen Kam kelimesi en erken 5. yüzyıldan itibaren görülmüştür (Gömeç, 1998, s. 40). Hatta Türklerin Şaman terimine yabancı olduğu, bu tabirin ilk defa 18. yüzyılın sonlarına doğru kullanıldığı düşüncesi ileri sürülmüştür (Gömeç, 1998, s.40). Elde edilen bilgilere göre Şaman her toplumda farklı bir isimle anılmıştır. Asya’nın ortalarında ve kuzeyinde konuşulan dillerde kam kelimesine karşılık söylenen terimler, Yakutça *ojun*, Moğolca *bügö*, *udagan*, *kami*, Tatarca *kam* şeklinde geçmektedir (Eliade, 1999, s. 22). Kazak ve Kırgızlarda *bahsi*, Saha Türklerinde erkek kama *oyun* kadın kama *udagan*, Çuvaşlarda ise *yum* adı verilmiştir (Gömeç, 1998, s. 40). Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan bu inanış merkezinde şaman veya kam olarak bilinen din adamlarının yer aldığı bir inanç sistemi ve uygulamalardan ibarettir (Er, 2021, s. 8). Esasında Şamanik yöntemler başta Sibirya ve Ural-Altay olmak üzere dünyanın birbirinden uzak bölgelerinde dâhi çok benzerdir. Bu inançta şamanlar toplumu kötü ruhlardan korumak, hastaları şifalandırmak ve gelecekte haber almak için başvurulmuş kişiler olmuştur. Türkler gibi, bozkır hayatı içinde yaşanan her doğa olayı, hastalık ve kötülükleri ruhlarla alakalandıran bir toplumda Şamanizm’e olan inancın yaygınlığı oldukça normaldir.

Bu inanç sisteminde evren üç kısımdan oluşmaktadır (Buluç, 1979, s. 323). Bu kısımlar gökyüzü, yeryüzü ve yeraltıdır. Gökyüzü aydınlık olandır, orada iyilik, güzellik ve mutluluk vardır (Mömin, 2013, s. 84). Gökyüzünde, Ülgen, eşi ve ona bağlı çocukları ve iyilik ruhları bulunmaktadır. Yeryüzü insanlara aittir. Burada dağlar, ırmaklar, ormanlar yer almaktadır, bunların tamamına “yer-sular” denir (İzgi, 2011, s. 33). Yer-sulara ait ruhlar olduğuna inanıldığı için Şamanizm’de doğa da kutsal sayılmaktadır. Yeraltında ise Erlik ve ona tâbi çocukları ve kötü ruhlar bulunmaktadır. Burası karanlıktır, tüm kötülükler bahtsızlıklar ve çirkinliklerin çıktığı yerdir. Bu ruhlar için bazı ritüeller yapıp kurbanlar verilir. Yaz, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde Ülgen için beyaz bir kısırak kurban edilir. Erlik ise kendisine kurban verilmesi için insanların ruhlarına hastalık bulaştırır yahut bazı insanların ruhlarını alıp yeraltına kaçırarak bunları kendi hizmetinde çalıştırır. Fakat yine de Erlik’e at kurban edilmez çocuklarına ise sadece zayıf ve sakat hayvanlar kurban edilir (Güngör, 2010, s. 326).

Şaman, ona inanılan toplumlarda sihri/dini özelliğe sahip bir kişilik olarak değer görmüştür. Fakat şamanın, dini faaliyetlerin tamamında yer almadığı gözlenmiştir. Şamanı şaman yapan asıl özellik extase (kriz, nöbet) haliydi. Bu ritüellerle ruhlarla iletişime geçerek hastalanan ruhu şifaya ulaştırmak, ölen kişinin ruhunu bir yıl kadar sonra öteki dünyaya göndermek, avda şanssızlığı gidermek, doğa olaylarını kontrol edebilmek, gelecekte haber vermek ve insanların istek ve dileklerini ruhlar âlemine iletmek gibi görevleri bulunmaktaydı. Şamanın gerçekleştirdiği bu ritüel yüksek haz heyecanı ile insanın kendinden geçmesi haline dayalı bir vecd tekniği olarak tanımlanabilir. Extase anında şamanların ruhlar âlemine gidip ruhlarla iletişim kurduğu yahut ruhların şamanın bedenine girerek onunla iletişime geçtiği düşünülmekteydi. Bu iletişim sırasında hastalanan kişilere şifa verir, ölümlerin isteklerini yerine getirerek onların yapacakları kötülükleri engeller. Onun yerdeki ve gökteki tanrıların yanına giderek insanların arz ve dileklerini yerine getirdiğine inanılmaktadır (Kafesoğlu, 2014, s. 289). Bu durum şamanın etrafındaki insanları onun doğaüstü yetenekleri olduğuna inandırır. Bu sebeple şamanların uyguladıkları ritüellerin kendilerini ve dolayısıyla çevresindeki insanları hipnoz etmek için geçerli bir yöntem olduğu düşünülmektedir (Arvas, 2014, s. 53).

Bu ritüele kamlama adı verilir. Kamlama yapılırken şaman özel bir kıyafet giymektedir. Bu kıyafette cübbe ve külahlar kesin biçimde yer almaktaydı. Bunun dışında göğüslük, eldiven ve büyük ökçeli ayakkabı şaman kıyafetleri olarak bilinmekteydi. Şamanların kıyafetlerinin genellikle bir kuşu, ren geviğini veya ayıyı simgelediği görülmektedir (İzgi, 2011, s. 36). Fakat şamanların ayinlerinde kuş tüyünün yeri ayrıdır. Bunun sebebi mitolojik açıdan şamanların bir kuş türü olan kartaldan gelmiş

olmaları ikinci olarak da ruhlar âlemine yolculuk yaparken bu kuşun onlara yardım ettiği inancıdır. Bu kıyafetlerin yanında aksesuar olarak şapkalarına geyik boynuzları takıp, kıyafetlerinde ve davullarında veya deflerinde kuş tüylerine yer vermişlerdir. Bunların yanı sıra aynalar da şamanların kötü ruhların nerede olduklarını tespit etmek için veya öteki dünyayı görmek için kullandıkları aksesuarlarındandır (Bayat, 2009, s. 190). Ruhları kovmak için boyunlarına zil takıp, Ülgen'in kızlarını temsil için bebek, ay ve güneşi temsil etmek için madeni para ve yıldızları temsil etmek için cübbeye boncuklar takmaktaydılar. Şaman'ın olmazsa olmazı yardımcı nesnesi ise kamlama sırasında onu ruhlar yolculuğuna hazırlayan davuludur. Davul sesi Şaman'ın odaklanma aracıdır. Şaman davul çalarak ve farklı sesler çıkararak, şarkı söyleyerek ve dualar okuyarak ruhlar âlemiyle iletişim yolculuğuna çıkmaktaydı. Ne kadar çok ses olursa yolculuk o kadar hızlı gerçekleşmekteydi. Şaman davulunun Şaman'ın yolculuğunda ona binek olduğu savunulur. Bu davul imal edilirken insan eli değmemiş ağaçlardan yapılmaya dikkat edilir ve sadece ayinlerde kullanılır. Şaman'ın ölmesi halinde kamlama sırasında kullandığı eşyalar bir ağaca bağlanır ve kendisi de o ağacın altına gömülürdü.

Şamanlık toplumda ilgili kimseye doğuştan gelen bir özellik olarak bilinir. Fakat belirli bir eğitim almadan şamanlık yapılamazdı. Genellikle aynı soydan gelen kişiler şaman olabilmekteydi. Yani her sihir yapan veya şifacı konumundaki kişi şaman sayılmıyordu (Kafesoğlu, 2014, s. 288). Kişinin doğuştan altı parmaklı olması, dişli doğması, çocukluk çağlarında sara hastalığında olduğu gibi nöbetler geçirmesi onların özel güçlere sahip olduğunu düşündürüp böylesi adaylar şaman eğitimine alınıyordu. Şaman eğitiminde, kamlama sırasında davul yönetmeyi, dualar okuyup ruhları çağırma, gittiği ruhlar âlemindeki ruhları yönetebilmeyi atalarından öğreniyorlardı (İzgi, 2011, 34). Bu eğitim 3-5-10 yıl sürebiliyor ve eğitim bittikten sonra şamana bir törenle elbisesi giydirilip yemin duası ediliyordu. Şamanlar ak kam ve kara kam olmak üzere iki kısma ayrılıyorlar; ak kamlar iyi ruhlarla iletişim kurup görüşürken, kara kamlar ise kötü ruhlar ile iletişim kurup onlarla görüşüyorlardı (Kocaova, 2014, s. 4)

Günümüzde Şamanizm Etkileri

Müslümanlık hicretin üçüncü yılında Maverâünnehir, Fergana ve Sırderya'da bulunan Türkler arasında çoğalmıştı. Fakat kültürlerinde şaman geleneklerini bulunduran Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra da bu geleneklerinden vazgeçememiş ve İslam dini içerisinde yaşatmaya devam etmişlerdi. Bunun bir sebebini bu topraklarda bulunan halk Müslüman olsa da doğudan ve kuzeyden gelen Şamanist Türklerin adet ve örflerini canlı tutmalarına bağlayabiliriz (İnan, 1952, s. 20). Tabi bu durumda İslamiyet'i kabul eden boylardan kimisinin de dini sadece siyasi amaçlarla kabul etmesi, Şamanizm kültürünün varlığını uzun süre korumasında etkili olmuştur.

İslamiyet'in kabulüyle birlikte Türklerdeki şaman kültürünün izleri ilk olarak, Türklerin Müslümanlaşmasında büyük öneme sahip olan tasavvuf dervişlerinde görülmüştür. Şamanların mitolojide kartaldan gelen bir ilahi kurtarıcı olduğuna inanılması ve ruhlarla iletişime geçecekleri vakitlerde farklı hayvan şekillerine bürünüp ruhlar âleminde gezinebilmeleri durumu tasavvufta da dervişlerin bazılarının kuş gibi uçabildikleri, bazılarının geyik postlarına bürünebildikleri ve geyiklerle dolaşmaları geleneğiyle bağdaşmaktadır. Özellikle geyikli baba adındaki derviş ve müritlerinin geyik boynuzlu şapkalar takıp geyik postu giymeleri şamanların özel kıyafetinde bulunan külahlarına taktıkları hayvan boynuzlarıyla benzerlik göstermektedir (Ögel, 2010, s. 29). Bu duruma don değiştirme adı verilmektedir (Bars, 2018, s. 176). Bu dervişler Türk Müslümanlığı perspektifiyle İslamiyet'i yaydıklarından dolayı toplumun büyük bir kısmında halk dindarlığı içerisinde şaman gelenekleri devam etmiş hatta günümüzde bile varlığını koruyan pratiklere rastlanmıştır. Zaten Köprülü de dervişlerin bir kısmını şamanların devamı olarak görmüştür (Köprülü, 1999, s. 67). Bu doğrultuda tasavvuf ritüellerinde Şamanizm'e benzeyen veya devamı niteliğindeki uygulamalar mevcuttur.

Mevlevilik, Şaman geleneklerini hem dini ritüellerinde hem kültürel yaşantılarında hem de Mevlevi şeyhlerinin giyim, yaşayış ve kılık kıyafetlerinde yaşatmıştır. Mevlevi şeyhleri tıpkı Kamlar gibi az yer az uyur az konuşurdu, yaşadıkları bölgede halkla iç içe olup sadece dini ritüeller sırasında bir üstünlükleri söz konusu olmaktaydı. Onun dışında içinde bulunduğu toplumdaki insanlarla beraber yaşar, kazancını kendi mesleği neyse ondan kazanırdı (Yücekal Ermetin, 2009, s. 52). Mevlevi şeyhleri ilahi boyutla herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan iletişime geçebilirlerdi. Bu iletişim tıpkı Şamanların ayini gibi müzik aletleriyle, ayaklarını yere vurup kendi etraflarında dönerek doğaçlama dualar eşliğinde yapıldı. Bu kendi etraflarında dönme işlemine semâ denir ve bu uygulama şamanların ayin sırasındaki danslarına benzetilmektedir. Mevleviler de şamanlar gibi bu ayinleri sevap kazanmak için değil ilahi boyutla iletişime geçmek için yapıyorlardı (Yücekal Ermetin, 2009, s. 56). Mevlana'nın semâ yaparken kendisine sorulan tüm soruları yanıtlaması Şamanların kamlama sırasında sorulan sorulara cevap vermesiyle

bağdaştırılmaktadır (Yücekal Ermetin, 2009, s. 100). Şamanların bu ayini yaparken özel bir kıyafet giymeleri ve Mevlevi şeyhlerinin de bunu yapması Şamanlarla aralarındaki benzerlikleri göz önüne sermektedir. Şamanlarda olan atalar kültü yani ölü atalarının ruhlarından ya da yardımcı ruhlardan bilgi almaları tasavvufta da bazı dervişlerin Hz. Peygamber’den veya ölmüş diğer velilerden rüya yoluyla haber alması şeklinde karşılık bulmuştur. İslam dininin gerektirdiği emir ve yasakları yerine getirip bunun dışında tam anlamıyla Şamanist olmasa da yukarıda bahsedildiği gibi birçok konuda benzerlik taşıyan ayinlerin düzenlenmesi tasavvuf içerisinde özellikle Mevlevilikte Şaman izlerinin olduğunu ve korunduğunu göstermektedir.

Mevleviliğin yanı sıra Alevilik kültürü de ritüelleri ve giyimleriyle Şamanizm izlerini hala içerisinde barındırmaktadır. Bu izlerden en belirgin Şamanlarda ayin sırasında büyük bir öneme sahip olan dans, dua ve müziğin Alevilere de sirayet etmesi ve onların semahlarında müzik, zikir ve dans eşliğinde ritüellerini gerçekleştirmesidir. Yine Şamanların ayininin sadece ruhlarla iletişim için yapılmasıyla semahların yalnızca Tanrı’ya ulaşma arzusuyla yapılması aynı felsefeyi içinde barındırmaktadır (Mutlu Orhan, 2022, s. 17). Alevilikte bulunan dedelerin Şamanların devamı olduğu inancı ve semah halindeyken ruhların bedeni terk ettiğine inanmaları, şamanlar gibi semahlarını gece yapmaları, törenlerde özel giysiler giymeleri, cem gecelerinde sıra ve merteye ile oturulmaları Şaman geleneklerinden Aleviliğe yansıyan izlerdir (İzgi, 2012, s. 32). Şaman kültürü bu ve bunun gibi Türklerin benimsediği dini anlayış ve topluluklarda yaşamaya ve yaşatılmaya devam etmiştir.

Bu aktarım sadece dini anlamda yapılan ritüeller, şamanlara benzerlikler veya bu alanlardaki anlayışlarda kalmamıştır. Bugün Anadolu’da toplum içerisinde icra edilen ve inanılan birçok şey Şamanizm inanç sisteminin izlerini taşımaktadır. Ayrıca toplumda yapmaktan kaçınılan birçok şeyin kökenlerinin de Şamanizm’e dayandığı tespit edilmiştir. Bunun sonucunda toplumsal ve kültürel hayatımız dâhilinde yaşadığımız, duyduğumuz, anlamlandıramadığımız ama yapmaktan da kaçınmadığımız birçok küçük büyük adetlerin, alışkanlıkların ve inançların kökeninin Şamanizm’den miras kaldığı aşîkârdır. Öncelikle bugün toplumumuzda hala üfürükçü, hoca, büyücü, falcı gibi meslek haline gelmiş ve rağbet gören bir geleneğin devam etmesi, geride bırakmadığımız bir Şaman inancının devamıdır. İçinde bulunduğumuz ve inandığımız İslam dininin yasaklamış olmasına karşın özellikle Anadolu’da tıpkı eski Türk toplumunda Şamanlara gidilme sebebi olan hastalık, gelecekte haber alma ve cinler periler gibi kötü ruhlardan arınmak amacıyla bugün üfürükçü, hoca ve falcılara müracaat ediliyor. Şamanlar eskiden insanları kendi manyetik alanlarına almak için nefeslerini veya öpüşlerini yöntem olarak kullanmışlardır (Yücekal Ermetin, 2009, s. 255). Bugün kötü ruhlardan arınmak için gidilen hocaların methedildikleri noktalar da nefesleridir. Dini inanışlar değişse de gelenekler inançlarla harmanlanarak bir şekilde toplumun şekillenmesinde rol oynamıştır. Bugün bir kutlama, özel gün veya baş sağlığında birbirimizi öpmemizin kökeni de birbirimizin manyetik alanına girmek manasına dayanmaktadır (Yücekal Ermetin, 2009, s. 255). Bu etki sadece insana değil bir nesneye de aktarılabilirdiğinden ötürü kesici olan bıçak makas gibi eşyalar bir kişiden başka bir kişiye verilirken üzerine hafifçe tükürülerek verilmesi o manyetik etkiyi kesmek için yapılmaktadır (Yücekal Ermetin, 2009, s. 255).

Yine Kaşgarlı Mahmud’un bahsettiği “ıdık” yani koruyucu ruhlar için hayvan salıvermek, Şamanist Türklerde “İzik” töreni olarak anılmıştır. Bugün İslam dininde de bulunan adak kurbanı bu gelenekle benzer amaç ve yöntemleri barındırıyor (İnan, 1952, s. 21). Şamanizm’i yaşayan Altay Türklerinin doğum inancına göre insanın ruhu doğmadan önce gökte bulunmaktadır (Buluç, 1979, s. 329). Bugün İslam dininde de dünyaya gelmeden önce insanların ruhlarının misak denilen ruhlar âleminde bulunduğu ve Allah’a yemin ettiğine dair ayetler mevcuttur (El-Araf 7/172). İslam dininde ruhlar âlemi inanışı kutsal kitapta kabul edilmiştir fakat bunun gökyüzünde olduğuna dair bir bilgi yoktur. İşte bu noktada geçmişten gelen alışkanlık ve gelenekler sebebiyle bugün bilinmezlik içerisinde bulunan noktaları bu gelenekle dolduruyoruz. İnancımıza göre Allah’ın her yerde bulunduğunu bilmemize rağmen dua ederken gökyüzüne bakmamız veya yönelmemizin altında yatan mantık da geçmişteki inancın bugüne yansımasıdır. Bununla beraber yemin ederken “Allah yukarda ...yukarda Allah var” gibi ifadelerin kullanılma sebepleri de benzer gerekçedendir. Şamanist gelenekte aynı zamanda ölen kişinin ruhunun kuş olup göğe yükseldiğine ve ölümü kötü ruhların yaptığına inanılmaktadır (Buluç, 1979, s. 330).

İslam dininde can alması için görevlendirilen bir melek olmasına rağmen bugün toplum içerisinde adının anılmasından kaçınılır ve korkulur. Ölüm meleğinin dizi ve filmlerde dâhi işlenirken kötü bir şekilde tasvir edilmesi geçmişten gelen bir inançtır. Aynı zamanda ölen kişinin ruhunun göğe yükseldiğine inanmamız, çocuklara ölümü ruhun bir kuş olup uçuşması şeklinde açıklamamız da Şaman inancındaki ruhun göğe yükselişi inancıyla benzerlik göstermektedir. Yine Şamanizm’de ölümü kötü ruh gerçekleştirdiği için ölünün bedeninden korkulmaktaydı hatta Yakut Türkleri bazen cenazeyi olduğu gibi çadırdan bırakıp kaçarlardı (Buluç, 1979, s. 330). Bu durum günümüzde aynı şekliyle yoğun olarak yaşanmasa da hala mezarlıklar insanlar için korku duyulan yerlerdir. Hatta ölüm bulaşmıştır düşüncesiyle ölen kişinin kıyafetleri evden uzaklaştırılır. Şaman kültüründe

ölen kişinin adı yeni doğan bir bebeğe verilecekse ölen kişinin kırkının çıkması beklenir ve tamamen aynı ismin verilmesinden kaçınılır. Bugün toplum içerisinde de isimlerin yazgısal bir bağ oluşturacağı ve ölen kişinin kaderine sahip olacağı endişesiyle bebeğe birebir aynı ismin verilmesinden kaçınılmaktadır.

Ölümün ardından yas süresinde geçmişten günümüze varlığını koruyan geleneklerden biri de ölen kişinin ruhu için verilen yemektir. Eski Türk geleneklerinde ölünün ardından yoğ (yoğ/yoğ: matem) töreni gerçekleştirilirdi. Bu tören ölen kişinin ruhu için üç veya yedi gün boyunca aş verilmesi âdetidir. Verilen yemeklerin ölümlere ikram edildiğine inanılmaktadır (İnan, 1952, s. 21). Bugün bu inanç aynı şekilde Anadolu Türklerinde devam etmektedir. Ölen kişinin ardından yemekler pişirilip dağıtılır ve cenaze evinde yenen yemeğin ölen kişinin ruhuna değdiğine inanılmaktadır. Bundan hareketle Şamanizm’de ölünün kırkinci gününde ruhu için yemekler verilmesi ve Şaman’ın çağırılıp ölünün ruhunun evden uzaklaştırılması olayı da bugün kişinin kırkında evinde yemek verilmesi, mevlit okunması şekline dönüştürülmüştür. Bu gelenekler bugün hala varlığını korumaktadır. Ölen kişinin ardından bağıra çağıra ağıtlar yakmak, yakınlarının saçlarını yolması, yüzünü tırnaklarıyla parçalaması ve eşinin ve kızlarının saçlarını kesmesi Şaman âdetidir. Günümüzde özellikle Anadolu’da cenaze törenlerinde yeterince ağıt olsun diye özel ağıt yakan kişilerin tutuluyor olması bu kültüre verilen önemi göstermektedir. Kişinin yakınları cenazede üzüldüğünü yeterince belli etmek zorundadır. Bunun dışında yapılan hareketler ayıp karşılanır ve kınanır. Bu gelenek de Şamanizm kökenlidir.

Günümüzde yine kutsallığına inanılan bir ağaca bez bağlayıp dilekte bulunmak, ölen bir kişinin mezarını türbeye çevirip onun mezarında dualar edip adaklar adamak kültürü de Şaman inancında olup günümüze kadar gelmiş olan izlerinden biridir (Er, 2021, s. 80). Şamanların ağaçlara önem vermeleri mitolojik olarak Şaman’ın dünyaya geliş serüveninde ağacın önemli bir rol oynamasıyla ilgilidir. Bunun yanı sıra doğadaki her şeyin ruhu olduğuna inanılması da bu ritüeli desteklemiştir (Ersürel, 2009, s. 31). Günümüzde özellikle çocuğu olmayan kadınların çocuklarının olması için bu şekildeki ritüelleri gerçekleştirmesi mantığa sığmayan fakat geleneksel olarak sürüp gelen bir davranış olarak kalmıştır. Ölen kişinin ruhundan medet umma durumu da Şamanlardaki atalar kültürünün devamı niteliğindedir. Şaman inancında vefat eden ataların, şamanların, önemli kişilerin ruhlarının her zaman hayattakilere yardım etmek için etraflarında olduğuna inanılmaktaydı (Candan, 2011, s. 31). Bu inancın devamı olarak da bugün evliyalara, dervişlere, dini açıdan önemli olan şahsiyetlerin mezarları türbe olarak kullanılmaktadır. Türk toplumunda günümüzde, hamile ve yeni doğum yapmış kadınlar içinde belli başlı ritüeller yapılmaktadır. Bu seremonilerin birçoğu yine Şaman kültürünün zamanımıza yansımalarıdır. Bugün doğumu zor geçen bir kadının doğum sırasında sırtının sıvazlanması geçmişten günümüze gelen bir inanıştır. Yine yeni doğum yapmış olan kadının lohusalığı boyunca kötü ruhlara karşı savunmasız olacağı düşüncesiyle kimi tedbirler alınması geçmişten günümüze gelen bir inanıştır. Lohusalığı sırasında hasta olan veya korkan kadının “alkarısı, albastı yahut algelini” adı verilen kötü ruh tarafından öldürüleceğine inanılmaktaydı (Güngör, 2010, s. 326). Bu hastalık için yastığının altına orak, maşa, kilit, anahtar gibi eşyalar konulup küllü su hazırlanıp kurşun dökme işlemi gerçekleştirilir ve bu ritüellerin sonucunda kötü ruhların gideceğine inanılırdı (Güller, 1995, s. 161).

Bugün de aynı inanışla lohusa kadının yastığının altına kötü ruhları korkutmak için bıçak, makas yahut Kuran-ı Kerim konulmaktadır. Aynı şekilde albastının kırmızı renkten korktuğu düşünülerek yeni doğum yapan kadının başına kırmızı tül, kurdele veya taç takarlar. Bebek doğduktan sonra kurban kesilmesi, dualar okunması şeklindeki uygulamalar bugün de devam etmektedir. Yine çocuğa isim verilmesi olayı önemli kutlamalar eşliğinde dua ve alkışlarla gerçekleştirilmekteydi (Er, 2021, s. 83). Günümüzde de bu âdet çocuğa isim verilirken mevlit yapıp, hocanın bebeğin kulağına ezan okuyup dualar etmesi ile icra edilen isim koyma törenlerinde varlığını sürdürmektedir. Eski Türklerde doğan bebeklerin ölmesi sonucunda dünyaya gelen diğer çocuklara uzun ömürlü olması için Yaşar, Durmuş, Satılmış, Satı gibi isimlerin verilmesi ve kötü ruhların bu şekilde bebeklerden uzak duracağına inanılması hala geçerliliğini korumaktadır (İzgi, 2012, s. 36).

Günümüze yansıyan Şaman etkilerinden bir tanesi de yağmur duası sırasında taşla dua yazıp suya bırakma âdetidir. Türklerin, yada, cada, veya yat taşı gibi farklı isimlere sahip olan yağmur, kar, dolu yağdıran, fırtına çıkaran sihirli bir taşla sahip oldukları bilinmekteydi (İnan, 2000, s. 160). Bunun bir tür kahinlik olduğu, belirli taşlarla yapıldığı ve yağmur yağdırma özelliğinden bahsedilmiştir (Kâşgarî, 1985, s. 308). Bu durum Anadolu’da hala yağmur duasına çıktıktan sonra bir taşla dualar yazılıp suya bırakılması şekline dönüşmüştür. Bugün bize kadar gelen bir diğer iz ise ateşe yüklenen kutluluk vassıdır. Anlatıldığı üzere;

“Altay efsanelerinde ilk kişi yeryüzüne indikten sonra Tanrı Ülgen ona otları ve meyveleri yemelerini emretti. Targın Neme adındaki ilk kişi otları ve meyveleri yedi. Yaz geçip kış geldikten sonra Targın Neme yiyecek bir şey bulamadı ve yazı zor çıktı.

Targın Neme yaz mevsiminde, kış için erzak hazırlamayı öğrendi fakat hayvanlar bu erzaklara musallat oldular Targın Neme bunları sopa ile kovuyordu. Hayvanlar bunu Tanrı Ülgen'e şikâyet etti. Bunun üzerine Ülgen hayvanlar otları yesin insanlar hayvanları yesin ve onların derilerinden elbise yapsın dedi.” (İnan, 2000, s. 66).

Meyve ve ot yiyen insanlar için ateş ihtiyacı yoktu. Et yemelerini emrettikten sonra gökten biri ak biri kara iki taş gönderdi. İnsanlar böylece bu taşları birbirine sürterek ateş yakmayı öğrenmişlerdir. O günden bu yana Türklerde ateş kutlu sayılmaktadır. Ateş üzerinden yapılan birçok ritüel günümüze gelmiştir. Öncelikle Şamanlarda ateşi suyla söndürmek, ateşe tükürmek ve ateşle oynamak kesinlikle yasaklanmıştır. Bugün bizim toplumumuzda da ateşin suyla söndürülmesinin uğursuzluk getireceğine inanılmıştır. Şaman geleneğinde şamanların ateş fali bakması yaygın bir gelenektir. Bu gelenek bugün çok yaygın olmasa da geçerliliğini korumaktadır. Ateşin her şeyi temizlediğine ve kötü ruhları kovduğuna dair inançlar da toplumumuzda hala varlığını korumaktadır. Kına gecelerinde kötü ruh ve nazarlardan arınmak için gelinin etrafında ateşle dönülmesi geleneği buna bir örnektir. Yahut baharın habercisi olan Nevruz'da temizlenmek için ateşin üzerinden atlama geleneği varlığını korumaktadır. Geçmişte hasta bir kişinin etrafında yağlı paçavrayı tutuşturup “alas alas” diye dolaştırmak o kişiyi kötü ruhlardan korunmak için yapılan bir uygulamadır (Gömeç, 1998, s. 41). Günümüzde bu gelenek Anadolu Türklerinde alazlama ismiyle anılmakta ve kaşıntı gibi bir hastalığın tedavisi için ateş yakılıp hastanın etrafında çevrilerek şifa verildiği inancıyla bağdaşmaktadır (Karaca, 2015, 64).

Şaman inancındaki Türk topluluklarının kansız kurban olarak adlandırdıkları ve birçok alanda farklı sebeplerle icra edilen saç geleneği günümüze benzer bir sebeple gelmiştir. Eski Türklerde düğünlerde gelinlere yeni evlerine geldikleri gün saç saçma adeti bulunmaktadır. Bu gelenekte gelinin başına saçılan şey toplumun elde ettiği değerli mahsullerden olmaktadır (İnal, 2000, 167). Bu geleneğin yapılma sebebi gelinin kocasının soyundaki atalar ve koruyucu ruhlar tarafından yeni yurduna kabul edilmesi idi. Günümüzde saç saçmak geleneği aynı şekilde devam etmektedir. Aileye dâhil olan gelinin üzerinden şeker, madeni para, buğday gibi şeyler saçılmaktadır. Bugün saçının saçılma sebebi ev içinde bolluk bereket olsun ve gelin geldiği eve uyum sağlasın diye yapılmaktadır.

Gelenekler bir toplumun varlığını devam ettiren, kişinin aidiyetini bildiren özel ritüellerdir. Hangi dine mensup olduğunuzun veya hangi topraklarda yaşadığınızın pek bir önemi yoktur. Geçmişte ritüel olarak yapılan şeylerin bugün de kültür olarak varlığını koruması önemlidir. Bunlardan en yaygın olanları, eski Türklerin kötü ruhlardan korunmak, günümüzde ise nazarı ve kötü gözü def etmek için yaptığı şeylerdir. Nazar boncuğu olarak kullandığımız mavi boncuk buna örnek olarak verilebilir. Şamanlar mavi boncuğu Gök Tanrıyı ifade ettiğini düşünerek kötü ruhlardan korunmak amacıyla kullanmışlardır. Tıpkı bizim bugün çocukların üzerine, iş yerlerinin kapısının üzerine evimizin içine astığımız gibi. Aynı zamanda Şamanlar nazardan korunmak için çadır etrafında dönüp her yere tuz serpiyor, bir kişiye nazar değdiği düşünülüyorsa başının üzerinde bir tutam tuz döndürülüp ateşe atılıyordu. Eğer ateşten pat pat diye ses gelirse göz değdirenin kötü enerjisinin yandığına inanılıyordu (Yücekal Ermetin, 2009, s. 260). Bugün insanların nazar değmemesi adına şap adı verilen tuzu üzerlerinde taşıması veya kötü enerjinin gitmesi için evlerinde kaya tuzu bulundurmaları bu geleneğin devamı niteliğindedir. Nazar boncuğu ve şap tuzu gibi kaplumbağa yavrusu kabuğu, iğde çekirdeği ve muska da kötü enerji ve nazara karşı kullanılan nesnelerdir. Yine bugün olduğu gibi tütsünün de kötü enerji ve nazarı def etmek için yakıldığı bilinmektedir. Günümüzde evlerimiz dışında, özel günlerde, düğünlerde nazarı defetmek için üzerlik otu yakılıp, insanların başının üzerinde gezdirilmektedir. Yine kötü ruhlar tarafından rahatsız edildiği düşünülen kişilere kut kuyma veya kut dökme adı verilen kurşun dökme geleneği günümüzde varlığını korumaktadır.

Şamanlarda eşiğin ataların omurgası kabul edilmesi ve basıldığı takdirde atalara saygısızlık edildiği düşüncesi günümüzde eşiğin kötü ruhlarının bulunduğu o yüzden basmanın uğursuzluk getireceği inancına dönüşmüştür. Hatta bu sebepten gelinin eve girmeden eşiğin başında bardak veya testi kırması adeti oradaki kötü ruhları kovmak için yapılmaktadır. Yine Şaman'ın kamlama sırasında kötü ruhları kovmak için demir eşyadan veya davuldan gürültü çıkarması, o sesin kötü ruhları kovduğuna inanılması gelinin eşyaları düzülüp ev oturmaya hazır hale geldiğinde evden çıkarken nazarı defetmek için demir kaşıkla emaye veya ses çıkarabileceği bir nesneye vurması, kötü ruhlardan arınma ritüellerinden birisinin devamı niteliğindedir.

Şamanlar kötü ruhların isimlerini söylemekten çekinmişlerdir. Çünkü onların isimlerini söylemek iletişime geçmek için yeterli görülmüştür (Yücekal Ermetin, 2009, s. 263). Günümüzde inancımız gereği kötü ruh olarak adlandırdığımız cin ve şeytanların adını anmamak yahut andıktan sonra “iyi saatte olsunlar” cümlesiyle onlardan gelecek kötülükleri engellemeye çalışmak gibi inanışlar da geçmişten günümüze kadar gelen izlerden bir tanesidir. Bugün toplum içerisinde yas günlerinde siyah giyinmek,

siyah olan şeylerin uğursuz olduğuna inanmak veya beyaz renge saflık, temizlik gibi anlamlar yükleyip evlenirken geline beyaz gelinlik giydirmek adetleri Şamanizm’de renklere yüklenen anlamların günümüze yansımalarından birkaçıdır (Tansü, Babacan, Özasan, 2024, s. 388).

Sonuç

Şamanizm, Türklerin İslamiyet’ten önceki dönemlerde dini hayatları içinde yer alan, merkezinde kam adı verilen ve ruhlarla irtibat kurduğu düşünülen sihir, büyü, fal ve extase uzmanı bir kişiliğin bulunduğu mistik bir inanç sistemidir. Bu sistem 5. Yüzyıldan sonra güneyden Orta Asya’ya girmiş ve zamanla Türklerin kadim dini olan Gök Tanrı inancı içinde kendisine sağlam bir yer edinmiştir. Özellikle yer-su ve atalar kültü inanışını kendi animist, natürist ve çok tanrıcı yapısına uyarlamayı başarmıştır. Türkler İslamiyet’e girdikten sonra da sistem hassaten halk Müslümanlığı içinde yaşamaya devam etmiştir. Anadolu’nun fethinden sonraki süreçte de yoğun Türk göçleri ve tasavvufi yorumlar kanalıyla Küçük Asya’ya taşınmıştır. Günümüzde Anadolu’da yukarıda da örneklerini paylaştığımız veçhile Şamanizm kaynaklı pek çok dini ve geleneksel uygulama varlığını korumaktadır.

Bugün bu dini sistemin ritüellerinin ve inanışlarının günümüze kadar gelmiş olması ve hala varlığını aynı canlılıkla koruması kültürün süreklilik çizgisinde gelişen ne kadar kuvvetli bir bağ olduğunun kanıtıdır. Sosyal hayatımızda yaptığımız en ufak geleneksel davranışların bile Şaman inanç sisteminin bir uzantısı olması gerçekten oldukça dikkate şayandır. Devam edegelen ritüellerden veya inançlardan bazıları manasını kaybederek yapılmaya devam etmiş, bazıları aynı inanç çerçevesinde sürdürülmüş, kimisine mantıklı bir gerekçe sunulabilirken, kimisinin de izahı mümkün olmasa da pratiğini korumuştur. Bu ritüellerden bazıları masum birer gelenek ve örf halini almış olsa da bazıları İslam dininin bir gerekliliğiymiş gibi inanılıp uygulanmış ve bunlar bid’atler olarak İslamiyet’e popüler Müslümanlık kültürü çerçevesinde dâhil edilmiştir. Bu noktada insanların bilinçlenmesi önemlidir. Hala toplumumuzda üfürükçüler ve falcılar tarafından dolandırılan, taciz edilen veya özgürlüğü kısıtlanan insanlar mevcuttur. Yahut ağaçtan medet umup mendil bağlayan, türbelere kurban bağışlayıp oralarda dua eden insanlar varlığını korumaktadır. Bunlar Şaman inancından günümüze yansıyan menfi inanışlar olarak kalmışlardır. Bu sebeple toplumun folklorik uygulamalarının kökenlerinin ve bunların yapılma amaçlarının bilinmesi önemlidir.

Yazar Katkıları: Fikir- C.A./A.A.Y; Tasarım- C.A./A.A.Y; Denetleme- C.A./A.A.Y; Kaynaklar- C.A./A.A.Y; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi C.A./A.A.Y; Analiz ve/veya Yorum- C.A./A.A.Y; Literatür Taraması- C.A./A.A.Y; Yazıyı Yazan- C.A./A.A.Y; Eleştirel İnceleme- C.A./A.A.Y;

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept - C.A./A.A.Y; Design- C.A./A.A.Y; Supervision- C.A./A.A.Y; Resources- C.A./A.A.Y; Data Collection and/or Processing- C.A./A.A.Y; Analysis and/or Interpretation- C.A./A.A.Y; Literature Search- C.A./A.A.Y; Writing Manuscript- C.A./A.A.Y; Critical Review- C.A./A.A.Y; Other- C.A./A.A.Y

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Arvas, A. (2014). Şamanizm. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(3), 49-71. Avcioğlu, D. (1978). *Türklerin tarihi 1*. Yaylacık Matbaası.
- Avcioğlu, D. (1978). *Türklerin tarihi 2*. Yaylacık Matbaası.
- Bars, M.E. (2018). Şamanizmden tasavvufa şamandan sufi/veliye değişim/dönüşümler. *Türkbilig*, (36), 167-186. Bayat, F. (2009). *Ana hatlarıyla Türk şamanlığı*. Ötüken Neşriyat.
- Bozkurt, F. (1995). *Türklerin dini*. Cem Yayınevi.
- Buluç, S. (1979). Şamanizm. *İslam ansiklopedisi* (c. 11, s. 320-335). Milli Eğitim Bakanlığı.

- Candan, E. (2011). *Türklerin kültür kökenleri*. Sınır Ötesi Yayınları. Çoruhlu, Y. (2002). *Türk mitolojisinin ana hatları*. Kabalıcı Yayınları. Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. İmge Kitabevi.
- Er, A. (2021). *Geçmişten günümüze şamanizm*. (Yayın no 683711) [Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi] Sivas.
- Ersürel, Ü. (2009). *Türk kültüründe şamanizm izleri*. [Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi] İstanbul. Esin, E. (1978). *İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi ve islama giriş*. Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Gömeç, S. (1998). Şamanizm ve eski Türk dini. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (4), 38-50. Gömeç, S. (2011). *Şamanizm ve eski Türk dini*. Berikan Yayınevi.
- Gülensoy, T. (2011). *Barbar Türkler*. Akçağ Yayınları.
- Güller, K. (1995). Şamanizm ve animizm'in Anadolu Türk kültürüne yaptığı bazı etkiler üzerine düşünceler. *Öneri Dergisi*, 1 (2), 159-162.
- Güngör, H. (2010). Şamanizm. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 38, 325-328.
- İnan, A. (1952). Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, *Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 19-30. İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (2000). *Tarihte ve bugün şamanizm materyaller ve araştırmalar*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. İzgi, M.C. (2012). Şamanizm ve şamanlara genel bakış. *Lokman Hekim Journal*, 2 (1), 31-38.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Kaşgarlı, M. (1985). *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi* (B. Atalay Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaca, M. (2015). Çankırı yöresinde el verme geleneği: "bakır basması" hastalığının "alazlama" yöntemi ile tedavi edilmesi. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 8(15), 61-65.
- Kocaova, K.A. (2014). *Türk çok tanrıcılığı: tengricilik*. Kutlualtay Yayını.
- Köksal, H. (1996). Türk düşünlerinde "saçı" geleneği, buna bağlı ritler-pratikler. *Bilgi*, (1), 75-81. Köprülü, M.F., (1999). *Edebiyat araştırmaları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Küçük, A., Tümer G., Küçük M.A., (2012). *Dinler tarihi*. Berikan Yayınevi.
- Mömin, S. (2013). Şamanizm ve günümüzdeki kalıntıları (Uygur toplumundaki tabular üzerine). *Ulakbilge*, 1(1), 80-89.
- Mutlu Orhan N. (2022). *Şamanizmden Anadolu Aleviliğine müzik ve kozmoloji ilişkisi*. [Yüksek Lisans Tezi, Ömer Halisdemir Üniversitesi] Niğde.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi 1*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Roux, J.P. (1994). *Türklerin ve Moğolların eski dini* (Çev.: A. Kazancıgil). İşaret Yayınları.
- Tansü, Y.E., Babacan, K., Özaslan E., (2024). Şamanizm kültüründe renklerin yeri. Özçatal, E.Ö. (Ed.). 11th International "başkent" condress on social, humanities, administrative and educational sciences proceedings book. s. 383- 392.
- Tanyu, H. (1978). *Türklerin dini tarihçesi*. Türk Kültür Yayını.
- Turan, F.A. (2010). Şaman ritüellerinden Alevi semahlarına esrarlı yolculuk. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (56), 153-162.
- Yormaz, S. (2022). Türklerde şaman/Kökler [Belgesel]. TRT 2, İstanbul. www.youtube.com/watch?v=1-5ZMjRFArg&t=71s
- Yücekal, E.G. (2009). *Mevlevilikte şamanizm izleri*. Töre Yayınevi.